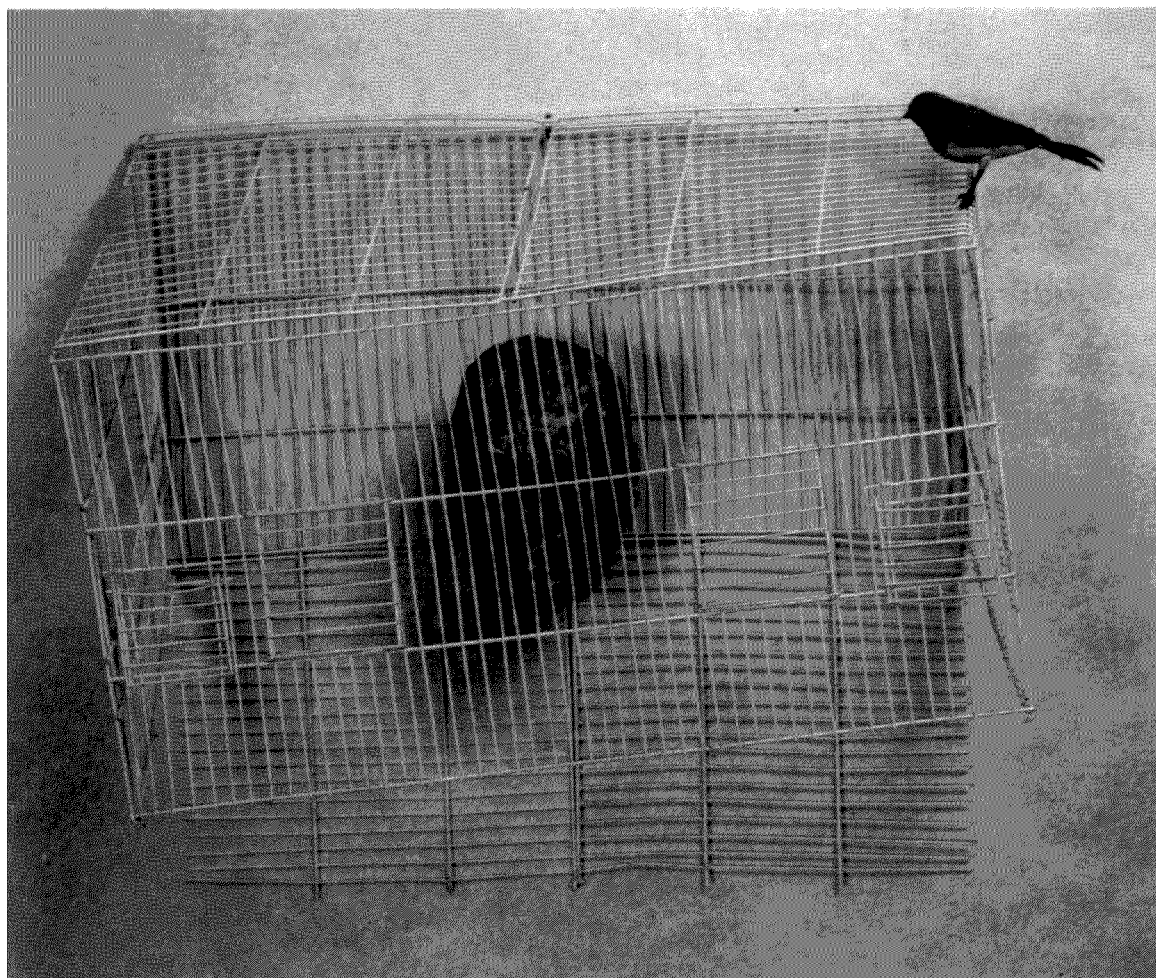

Η σκέψη, μεταλλικό κλουβί, χαρτίνο πουλί, γύψος, 58x50x28 εκ., 1992

Το νέο στάδιο του ολοκληρωτικού καπιταλισμού και η ευρωπαϊκή οικονομική ενοποίηση

1. Εισαγωγή

Στις αρχές τις νέας χιλιετίας και κατά την ταραγμένη χρονική περίοδο των τελευταίων δύο ή τριών δεκαετιών του 20ού αιώνα, έχει καταστεί ολοένα και πιο σαφές ότι βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα ποιοτικά νέο στάδιο —ή φάση— του παγκόσμιου καπιταλισμού (βλ., π.χ., Burbach and Robinson 1999, Carchedi 1999, Liodakis 1999α, Patnaik 1999, Wood 1999). Στα κύρια καθοριστικά στοιχεία αυτών των νέων, από δομική και ποιοτική άποψη, συνθηκών της παγκόσμιας καπιταλιστικής συσσώρευσης, θα πρέπει να συμπεριλάβουμε τη ραγδαία συγκέντρωση και διεθνοποίηση του κεφαλαίου, τον αυξανόμενο διεθνή ανταγωνισμό, τις κοσμοϊστορικές εξελίξεις της επιστήμης και της τεχνολογίας, την κατάρρευση των χωρών του αποκαλούμενου «ιπαρχτού σοσιαλισμού» κατά την περίοδο 1989-91, τη συνεχιζόμενη πτωτική πορεία του παγκόσμιου καπιταλισμού μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, την απόπειρά του για στρατηγική αναδιάρθρωση και τη στρατηγική ήττα του κινήματος της εργατικής τάξης, που ακολούθησε ως αποτέλεσμα όλων αυτών των αλλαγών. Παρόλο που οι συνθήκες αυτές δίνουν την εντύπωση πως αποτελούν ενδείξεις μιας νέας ιστορικής μεταβολής, μια ανοιχτή διαφωνία διχάζει τους ερευνητές σχετικά με τα ζητήματα που αφορούν το χαρακτήρα αυτής της κοσμοϊστορικής μεταβολής, το χαρακτήρα και τις επιπτώσεις της αυξανόμενης παγκοσμιοποίησης και το μεταβαλλόμενο ρόλο του εθνικού κράτους.

Οι νέες αυτές συνθήκες του παγκόσμιου καπιταλισμού, μεταξύ των οποίων και η τάση για οικονομική ενοποίηση και κλιμακούμενη αντιπαράθεση μεταξύ ανταγωνιστικών συνασπισμών, έχουν, αναμφισβήτητα, έντονες επιπτώσεις στην οικονομική και θεσμική αναδιάρθρωση, καθώς και στους προσανατολισμούς της πολιτικής στο εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.). Αυτός καθαυτός ο σκοπός της ευρωπαϊκής ενοποίησης, καθώς και η πολιτική διεύρυνσης και η εσωτερική αναδιάρθρωση της Ε.Ε., προσαρμόζονται αναλόγως, ώστε να ανταποκρίνονται στις τρέχουσες απαιτήσεις της καπιταλιστικής συσσώρευσης σε ευρωπαϊκό και/ή ευρύτερα σε παγκόσμιο επίπεδο. Η παραδοσιακή προβληματική που αφορά τη διαδικασία και την κρίση της ευρωπαϊκής ενοποίησης περιορίζεται σε μεγάλο βαθμό σε μια δημόσια συζήτηση μεταξύ «ευρωσκεπτικιστών» και «φεντεραλιστών» ή,

πιο συγκεκριμένα, μεταξύ μιας λειτουργιοκρατικής προσέγγισης, σχετιζόμενης με τις προ-σταγές του οικονομικού φιλελευθερισμού και τον υποτίθεται δι-ιστορικό και κοινωνικά ουδέτερο ορθολογισμό του εκσυγχρονισμού στη βάση του ατομικού συμφέροντος, και μιας ποικιλίας διαφορετικών («ρομαντικών») προσεγγίσεων, που τονίζουν είτε την έλλειψη ενός μυθικού στοιχείου σε σχέση με την εθνική ή κοινοτική ταυτότητα (ως αίτιο της κρίσης νομιμότητας) είτε την ανάγκη δημιουργίας ενός τέτοιου μυθικού στοιχείου σε ευρωπαϊκό επίπεδο (βλ. Smith 1992). Όπως, ωστόσο, υποστηρίζεται, αυτή καθαυτή η λειτουργιοκρατική άποψη προϋποθέτει έναν πανίσχυρο μύθο, εκείνον του απο-πολιτικοποιημένου νεοτερι-κού ορθολογισμού. Συνεπώς, οι ανταγωνιστικοί μύθοι των εναλλακτικών προσεγγίσεων και η προφανής κρίση νομιμότητας επαναβεβαιώνουν την ευρωπαϊκή ενοποίηση ως αντι-κείμενο πολιτικής διαμάχης. Και το ερώτημα που προκύπτει αφορά τις υποκείμενες κοι-νωνικές δυνάμεις που στηρίζουν τους εναλλακτικούς αυτούς μύθους. Καθώς απομακρυνό-μαστε αργά από αυτή τη συζήτηση και την απόπειρα προώθησης μιας πολιτιστικής ταυτό-τητας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80, φαίνεται να κυριαρχεί μια στρατηγική οικο-δόμησης θεσμών, η οποία εκφράζεται από την εισαγωγή της ιδιότητας του ευρωπαίου πολί-τη, μέσω της Συνθήκης του Μάαστριχτ, και από την προσπάθεια ενίσχυσης του Ευρωπαϊ-κού Κοινοβουλίου (βλ. Hansen and Williams 1999). Όπως, ωστόσο, μπορεί να ισχυριστεί κανείς, η πραγματική αιτία της κρίσης νομιμότητας έγκειται στο γεγονός ότι οι εθνικές κυ-βερνήσεις εντός Ε.Ε. χάνουν τόσο τη δυνατότητα διεύθυνσης της οικονομίας όσο και τη βά-ση της νομιμότητάς τους (Habermas 1999). Ακόμα σημαντικότερο είναι το ότι η ανεπάρ-κεια νομιμότητας έγκειται στην αναποτελεσματική χρήση των πόρων, εξαιτίας της υπερβο-λικής συγκέντρωσης της ρύθμισης σε επίπεδο Ε.Ε. και της αντιφατικής και απόμακρης δια-δικασίας λήψης αποφάσεων, σε σχέση με τις συγκεκριμένες δομές και ιδιαίτερες ανάγκες στα διάφορα εθνικά ή περιφερειακά/τοπικά επίπεδα. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, η μειούμενη αυτονομία, δυνατότητα δράσης και δημοκρατική ουσία ενός κράτους είναι αποτέλεσμα μιας αυξανόμενης εμπλοκής στις σχέσεις αλληλεξάρτησης της παγκόσμιας οικονομίας και κοινωνίας (βλ. Habermas 1999, Schetter 1994).

Από διαφορετική θεωρητική σκοπιά, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι οι βασικές οικονο-μικές, αναδιαρθρωτικές και θεσμικές αλλαγές στην Ε.Ε., που συμπεριλαμβάνουν και τα κριτήρια σύγκλισης του Μάαστριχτ, την ενιαία ευρωπαϊκή αγορά και την οικονομική και νομισματική ένωση (Ο.Ν.Ε.), αποτελούν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της κρίσης που αντι-μετωπίζει το ευρωπαϊκό κεφάλαιο και της ανάγκης ενίσχυσης της ανταγωνιστικής του ισχύος έναντι των άλλων ιμπεριαλιστικών συνασπισμών (βλ. Albo and Zuege 1999, Van Apeldoorn 1998). Σε πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο, λοιπόν, «η επιτυχής ολοκλήρωση των συνθηκών της ενιαίας αγοράς και της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμπεριλαμβανομένης πιο συγκεκριμένα της καθιέρωσης της Ο.Ν.Ε. και της διεύρυνσης προς την ανατολική Ευ-ρώπη, είναι αυτό που έχει πιθανότατα προκαλέσει κρίση νομιμότητας μεταξύ των πληθυ-σμών των χωρών-μελών —όχι η αδυναμία της Ε.Ε. να κάνει τις κυβερνήσεις των χωρών-μελών να συμφωνήσουν με την ενίσχυση της Ε.Ε. εις βάρος της δικής τους εθνικής κυριαρ-χίας» (Hansen and Williams 1999: 234). Συνεπώς, απαιτείται μια πιο συγκεκριμένη ανάλυ-ση, που να αφορά, αφ' ενός τους νόμους κίνησης και τις οικονομικές αναγκαιότητες του ευρωπαϊκού και διεθνούς καπιταλισμού, που σχετίζονται με τη νεοφιλελεύθερη οικονομι-

κή αναδιάρθρωση σε ευρωπαϊκό επίπεδο και, αφ' ετέρου, τις ταξικές και γεωστρατηγικές αντιθέσεις, που αντανakλώνται στις συγκαλυμμένες μετατοπίσεις και τις ηγεμονικές αντιπαραθέσεις, τόσο εντός Ε.Ε. όσο και σε σχέση με άλλους ισχυρούς ιμπεριαλιστικούς αντιπάλους. Οι δύο αυτές πτυχές του ζητήματος έχουν, μεταξύ άλλων, ένα σαφή αντίκτυπο πάνω στη διαδικασία διεύρυνσης της Ε.Ε., που συμπεριλαμβάνει τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, ο οποίος τροποποιεί μερικά τη σχετική ισορροπία δυνάμεων και τις σχετικές πολιτικές αντιπαραθέσεις.

Μια ουσιαστική εξέταση, επομένως, των προοπτικών και των επιπτώσεων της ευρωπαϊκής ενοποίησης προϋποθέτει μια πιο συγκεκριμένη ανάλυση των βασικών χαρακτηριστικών και της εξελισσόμενης διαμόρφωσης του σημερινού σταδίου του παγκόσμιου καπιταλισμού.

2. Το αναδνόμενο νέο στάδιο του ολοκληρωτικού καπιταλισμού

Λαμβάνοντας υπόψη τη σχετική συζήτηση, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε μερικές βασικές θεωρητικές τάσεις, όσον αφορά το ζήτημα της διεθνοποίησης/παγκοσμιοποίησης και τη σχέση κεφαλαίου-κράτους. Κατ' αρχήν, η συμβατική θέση περί παγκοσμιοποίησης θεωρεί την αυξανόμενη οικονομική παγκοσμιοποίηση των τελευταίων δεκαετιών ως αναπόφευκτη και αμετάκλητη οικονομική αναγκαιότητα, που επιβάλλει σε κάθε επιμέρους χώρα την ανάγκη να αυξήσει τη διεθνή της ανταγωνιστικότητα (μια ταξική πολιτική μεταφραζόμενη σε οικονομική λιτότητα και συμπίεση των μισθών). Ταυτόχρονα, συγκαλύπτει τον ηθελημένο σε μεγάλο βαθμό χαρακτήρα της παγκοσμιοποίησης, που αντανakλά την ταξική στρατηγική του διεθνούς κεφαλαίου, η οποία προωθείται μέσω της δράσης και των πολιτικών των υπερεθνικών οργανισμών όπως η Τριμερής Επιτροπή, η Διεθνής Τράπεζα, το Δ.Ν.Τ., η «Ομάδα των 8» και ο Π.Ο.Ε (βλ. Albo and Zuege 1999, Schetter 1994). Η ίδια στρατηγική έχει προσφάτως αντικατοπτριστεί και στη δραστική μεταβολή του ρόλου του ΝΑΤΟ, που απαιτεί ρητά, πλέον, την υπέρβαση ή κατάργηση των εθνικών συνόρων και αναλαμβάνει ανοιχτά το ρόλο ενός φορέα, ο οποίος αποσκοπεί στην επέκταση των αγοραίων οικονομικών σχέσεων και την ενίσχυση της ταξικής (καπιταλιστικής) κυριαρχίας παγκοσμίως. Αυτή η άποψη (ή στρατηγική) περί παγκοσμιοποίησης έχει επικριθεί από διάφορες οπτικές γωνίες.

Μεταξύ εκείνων που υιοθετούν επικριτική στάση κατά της παγκοσμιοποίησης, βρίσκονται κάποιες εξ ολοκλήρου αντίθετες προοπτικές. Πρώτα θα μπορούσαμε να διακρίνουμε μια πιο γενική προσέγγιση, που υποστηρίζεται από κάποιους πολιτικά φιλελεύθερους, (νεο-)κεϊνσιανούς και μερικούς ερευνητές ή πολιτικούς ακτιβιστές της Αριστεράς, που αμέσως ή εμμέσως αναγνωρίζουν, μεν, την τάση παγκοσμιοποίησης, αλλά τη θεωρούν ως αρνητική (ανεπιθύμητη) τάση και τονίζουν τις αρνητικές της επιπτώσεις στην εθνική κυριαρχία, διακυβέρνηση, πολιτιστική ταυτότητα, και στο περιβάλλον. Συνήθως θεωρείται ότι η ραγδαία επέκταση των πολυεθνικών εταιρειών οδηγεί σε διάβρωση και ουσιαστική κατάργηση των εθνικών κρατών. Μια δεύτερη προσέγγιση στην ουσία αρνείται την παγκοσμιοποίηση ως πραγματική τάση και τονίζει τη συνεχιζόμενη σπουδαιότητα των εθνικών

κρατών (βλ. Moran 1998, Weiss 1998, Μηλιός 1997, Hirst and Thompson 1992, Gordon 1988). Στην κατηγορία αυτή θα πρέπει να συμπεριλάβουμε μερικούς από τους σημερινούς εκφραστές της σχολής «Monthly Review» και διανοητικούς επιγόνους της «θεωρίας της εξάρτησης», που κυριαρχούσε ιδίως στις δεκαετίες του '60 και του '70, οι οποίοι δίνουν έμφαση στις διεθνείς κρατικές σχέσεις, ή την περιφερειακή ενοποίηση, και όχι στο κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση (βλ. Wood 1999, McNally 1999b). Προφανώς αποδέχονται την επιρροή του κεφαλαίου στο κράτος, αντί, όμως, για έναν καθορισμό του τύπου κεφάλαιο $\Rightarrow$ κράτος, προκρίνουν έναν καθορισμό του τύπου κράτος $\Rightarrow$ κεφάλαιο και τείνουν να αγνοούν τη διαλεκτική κεφαλαίου-κράτους. Έτσι, βλέπουν το ζήτημα του σχηματισμού των τάξεων αποκλειστικά μέσα στα εθνικά πλαίσια και αναζητούν, γενικά, τις ευθύνες μάλλον στις εθνικές κυβερνήσεις και πολιτικές, παρά στον καπιταλισμό ως ολότητα ή ως συγκεκριμένο τρόπο παραγωγής. Επιπλέον, σε αντίθεση με μια σωστή μαρξιστική προσέγγιση, ακυρώνουν ή ουσιαστικά υποβαθμίζουν τις αυξανόμενες διαδικασίες διεθνοποίησης, καθώς και την ανάγκη για ένα σχετικό θεωρητικό πλαίσιο και μια διεθνή ταξική πάλη (βλ. επίσης Brenner 1998). Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, όλες οι διαδικασίες καπιταλιστικής διεθνοποίησης εξακολουθούν να βασίζονται σταθερά σε συγκεκριμένα εθνικά κράτη και να προωθούνται από αυτά. Τόσο αυτή όσο και η προαναφερθείσα προσέγγιση συμμερίζονται την κοινή εκτίμηση ότι τα εθνικά κράτη και η ανάγκη μιας εθνικής οικονομικής ρύθμισης εξακολουθούν να έχουν μεγάλη σημασία.

Μια τρίτη προσέγγιση, που υιοθετείται από διάφορους ερευνητές της Αριστεράς, απορρίπτει την αστική πολιτική πλατφόρμα της παγκοσμιοποίησης, που προϋποθέτει μια ομοιόμορφα ενοποιημένη παγκόσμια οικονομία, καθώς και τη «διάβρωση» ή «αποδυνάμωση» του κράτους. Ωστόσο, λαμβάνει επαρκώς υπόψη τη ραγδαία αυξανόμενη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, που οδηγεί σε αποφασιστική, μολονότι εξαιρετικά ανισομερή, διεθνοποίηση της διαδικασίας καπιταλιστικής συσσώρευσης (βλ. Burbach and Robinson 1999, Patnaik 1999, Van Apeldoorn 1998, Yaghmaian 1998, Bryan 1995, Bina and Yaghmaian 1991). Η προσέγγιση αυτή, την οποία υιοθετούμε, εστιάζεται περισσότερο στην ταξική σχέση και τις σχετικές αντινομίες του κεφαλαίου, ενώ θεωρεί ότι οι διεθνείς αντιθέσεις προκύπτουν κυρίως από τις ταξικές. Αντί να κάνει λόγο για διάβρωση ή αποδυνάμωση του κράτους, θεωρεί ότι τα εθνικά κράτη, και ιδίως τα ισχυρά ιμπεριαλιστικά κράτη, εξακολουθούν να παίζουν έναν πανίσχυρο ρόλο. Επιπλέον, λαμβάνει υπόψη μια αξιοσημείωτη μεταβίβαση κρατικών οικονομικών λειτουργιών προς υπερεθνικούς Οργανισμούς και τονίζει την τρέχουσα σημαντική αναδιοργάνωση και διεθνοποίηση του κράτους (βλ. Yaghmaian 1998, Shaw 1997, Holloway 1994). Η διαδικασία αυτή καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την αυξανόμενη διεθνοποίηση του κεφαλαίου, ενώ το κράτος, που αυτό καθαυτό αποτελεί πεδίο ταξικής πάλης, προωθεί ενεργά ή διευκολύνει τη διεθνοποίηση του κεφαλαίου. Από αυτή την άποψη, μολονότι το κράτος εξακολουθεί να παίζει σημαντικό ρόλο σε αυτόν, ο σχηματισμός των τάξεων θεωρείται όλο και περισσότερο ως διεθνής διαδικασία. Ωστόσο, απαιτείται μια πιο λεπτομερής ανάλυση όσον αφορά τα διαρθρωτικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα του νέου σταδίου του καπιταλισμού που, προφανώς, αναδύεται.

Κατ' αρχήν αξίζει να σημειώσουμε ότι ο Λένιν όρισε τον ιμπεριαλισμό («το κορυφαίο στάδιο του καπιταλισμού») κυρίως βάσει της οικονομικής συγκέντρωσης και της ανόδου

των μονοπωλίων και του «χρηματιστικού» κεφαλαίου, τα οποία θεωρούσε ως το «γενικό και θεμελιώδη νόμο» του ιμπεριαλιστικού σταδίου, καθώς και βάσει της αναγκαιότητας για εξαγωγή κεφαλαίου από τις χώρες του «υπερώριμου» καπιταλισμού ώστε αυτό να επενδυθεί επικερδέστερα στις υπανάπτυκτες χώρες (βλ. Lenin 1974: 20, 63). Πέρα από ένα σιωπηρό υποκαταναλωτισμό, η αντίληψη του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό συνδέεται στενά με την ανταλλαγή και τον ανταγωνισμό στα πλαίσια της αγοράς, πράγμα που ισχύει και για τη συγκέντρωση, ενώ οι διεθνείς σχέσεις και αντιθέσεις αντιμετωπίζονται κυρίως ως σχέσεις ή διαδικασίες μεταξύ εθνικών κρατών. Από αυτή την άποψη, η αντίληψη του Λένιν είναι τόσο θεωρητικά όσο και ιστορικά περιορισμένη, μεταξύ άλλων επειδή δεν επεξηγεί επαρκώς τις εξαγωγές κεφαλαίου μεταξύ των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών (βλ. Siegel 1984: 95-98). Συνεπώς, είναι ανάγκη να λάβουμε υπόψη τις καινούργιες αντικειμενικές συνθήκες του καπιταλισμού (συμπεριλαμβανομένης και της αυξανόμενης διεθνοποίησης του κεφαλαίου) και να στρέψουμε την προσοχή μας από τη σφαίρα των σχέσεων της αγοράς σε αυτό καθαυτό τον πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων, δίχως να μας διαφύγει η μεταμόρφωση του εθνικού κράτους. Πέρα από τους γενικούς νόμους της συσσώρευσης, είναι επίσης σημαντικό από μεθοδολογική άποψη να θεωρήσουμε το επίπεδο του «ατομικού κεφαλαίου» ως αποφασιστικής σημασίας για τον προσδιορισμό των συγκεκριμένων μορφών και των διεθνών λειτουργιών του κεφαλαίου.

Υπάρχουν επαρκή στοιχεία σημαντικών διαρθρωτικών και ποιοτικών αλλαγών, ιδίως κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο ή τριών δεκαετιών, που μαρτυρούν μια νέα στροφή στην ιστορία του καπιταλισμού (βλ. Burbach and Robinson 1999). Χαρακτηρίζοντας το επί του παρόντος αναδυόμενο νέο στάδιο του καπιταλισμού, χρησιμοποιούμε δοκιμαστικά τον όρο ολοκληρωτικός καπιταλισμός. Αυτός ο πολυδύναμος όρος (που υπονοεί τόσο την οικονομική ολοκλήρωση όσο και μια ολοκληρωτική πολιτική και κοινωνική πρακτική) ίσως είναι κατάλληλος για να αντικατοπτρίσει την πολύπλοκη πραγματικότητα του σύγχρονου παγκόσμιου καπιταλισμού. Αναλύοντας πιο συγκεκριμένα, αν και κάπως σχηματικά, αυτό το νέο στάδιο του καπιταλισμού, θα επισημάνουμε τις ακόλουθες τρεις διαστάσεις:

(Α) Μια οριζόντια διάσταση θα πρέπει να λάβει υπόψη την οικονομική ενοποίηση σε περιφερειακό επίπεδο και τη ραγδαία ολοκλήρωση (διεθνοποίηση μάλλον παρά παγκοσμιοποίηση) σε παγκόσμιο επίπεδο, που συσχετίζεται με μια άνευ προηγουμένου κοινωνικοποίηση (αλληλεξάρτηση) της παραγωγής. Επιπλέον, λαμβάνει υπόψη τη γεωγραφική επέκταση του καπιταλισμού στις χώρες του πρόσφατα καταρρεύσαντος «υπαρκτού σοσιαλισμού» και σε οποιοδήποτε χώρο είχε απομείνει παγκοσμίως. Η διάσταση αυτή αφορά, επίσης, την επέκταση και τον έλεγχο της αγοράς, καθώς και τον αυξανόμενο, επί του παρόντος, ανταγωνισμό μεταξύ κεφαλαίων, κρατών και μεγάλων εμπορικών συνασπισμών.

(Β) Μια κάθετη διάσταση θα πρέπει, κυρίως, να λάβει υπόψη την εις βάθος ανάπτυξη του καπιταλισμού. Πέρα από τη συγκέντρωση του κεφαλαίου, που έχει προχωρήσει σε πολύ υψηλότερο επίπεδο, σε σύγκριση με τις αρχές του 20ού αιώνα, και τη ραγδαία εξάπλωση και κυριαρχία των πολυεθνικών και των τεράστιων πολυκλαδικών ομίλων, απ' ό,τι φαίνεται το αναδυόμενο νέο στάδιο του καπιταλισμού χαρακτηρίζεται από μια αποφασιστική μετατόπιση από τη σφαίρα της κυκλοφορίας (ανταγωνισμός-μονοπώλιο) στη σφαίρα της παραγωγής. Σε αυτό το καινούργιο στάδιο δεν έχουμε απλώς διεθνοποίηση του κεφαλαίου,

αλλά και μια γεωγραφική κατανομή και παγκόσμια διασπορά των διαφορετικών φάσεων μιας συγκεκριμένης παραγωγικής διαδικασίας, συχνά εντός της ίδιας πολυεθνικής εταιρείας. Σε μια προσπάθεια να υπερβεί την κρίση υπερσυσσώρευσης και την πτωτική τάση του μέσου ποσοστού κέρδους, το κεφάλαιο έχει επιδοθεί σε μια δραστική κοινωνική αναδιάρθρωση σε παγκόσμιο επίπεδο, εκμεταλλευόμενο τις νέες τεχνολογίες και στοχεύοντας σε νέους συνδυασμούς στην εξαγωγή της (απόλυτης και σχετικής) υπεραξίας και έτσι σε έναν πιο επικερδή καθορισμό τιμών. Για το σκοπό αυτό έχουν εκτεταμένα εισαχθεί στην παραγωγή ευέλικτες μορφές οργάνωσης και «ανθρωποκεντρικά» συστήματα, ώστε να εκμεταλλευτούν σε εξαντλητικό βαθμό την ανθρώπινη εργασία, φαντασία και δημιουργικότητα. Θα μπορούσε, ωστόσο, να υποστηριχθεί κανείς εδώ ότι το ποιοτικό ορόσημο του νέου σταδίου του καπιταλισμού αφορά την πλήρη υπαγωγή της επιστήμης και της τεχνολογίας, της φύσης και, ακόμα σημαντικότερα, της εργασίας, στο κεφάλαιο. Από αυτή την άποψη, το κεφάλαιο έχει διεισδύσει σε νέους και αδιανόητους παλαιότερα χώρους κοινωνικών σχέσεων και ανθρώπινης δραστηριότητας, μεταξύ των οποίων και ο «ελεύθερος χρόνος», δημιουργώντας έτσι ένα εντελώς καινούργιο πεδίο συσσώρευσης.

(Γ) Μια τρίτη διάσταση, που σχετίζεται ουσιαστικά με τις δύο πρώτες, αφορά τις σχέσεις εξουσίας και την ταξική (αστική) κυριαρχία. Αρκεί εδώ να αναφερθούμε σε μερικές από τις αντιδημοκρατικές και απολυταρχικές διαδικασίες και πρακτικές που χαρακτηρίζουν το τρέχον στάδιο του *ολοκληρωτικού καπιταλισμού*. Η αυξανόμενη στρατιωτικοποίηση της οικονομίας και όλες οι οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές επιπτώσεις της αποτελούν ένα πρώτο χαρακτηριστικό παράδειγμα. Μια άλλη ζωτικής σημασίας πτυχή αφορά την εντυπωσιακή συγκέντρωση πλούτου και ισχύος (π.χ. η οικονομική αυτοκρατορία του Μπιλ Γκέιτς) και την αυξανόμενη ανισότητα σε παγκόσμιο επίπεδο, που αντανάκλαται στην τελευταία Αναπτυξιακή Έκθεση του ΟΗΕ. Ως αποτέλεσμα αυτής της συγκέντρωσης, γίνονται συχνά απόπειρες άμεσης ανάληψης της πολιτικής εξουσίας, ακόμα και με παραμερισμό του παραδοσιακού πολιτικού προσωπικού της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ένα άλλο αποτέλεσμα αυτής της συγκέντρωσης και της απώλειας δημοκρατικού ελέγχου αφορά την εκμετάλλευση νέων τεχνολογιών από το κεφάλαιο, με τρόπους που οδηγούν σε ενίσχυση των ιεραρχικών δομών και των μηχανισμών πειθάρχησης, σε αυξανόμενη ιδεολογική παραπλάνηση και κοινωνική ενσωμάτωση και, στην περίπτωση της σύγχρονης γενετικής μηχανικής, σε προοπτικές μιας δικτατορίας των «γενετικά ορθών». Η αυξανόμενη αλλοτρίωση και η δικτατορία των ΜΜΕ αποτελούν περαιτέρω πτυχές ή συνέπειες του νέου σταδίου του ολοκληρωτικού καπιταλισμού, όπως και το συχνά τονιζόμενο «δημοκρατικό έλλειμμα» και ο κοινοβουλευτικός ολοκληρωτισμός. Μια άλλη σημαντική πτυχή αφορά τη συντριπτική ομοιογενοποίηση (σε όρους τεχνολογίας, προτύπων συμπεριφοράς και κατανάλωσης, και κοινωνικών ή πολιτιστικών πρακτικών) που επιβάλλει η πλήρης επικράτηση των αγοραίων σχέσεων και η ραγδαία διεθνοποίηση της παραγωγής και του κεφαλαίου, στα πλαίσια ενός άχρωμου κόσμου ανταλλακτικών αξιών. Η ολοκληρωτική ηγεμονία του σύγχρονου καπιταλισμού αντανάκλαται, επίσης, στην ιδεολογία, που επικρατεί ιδίως μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, ότι «δεν υπάρχει εναλλακτική λύση» στον καπιταλισμό. Μια τελική, αλλά ζωτικής σημασίας πτυχή σχετίζεται με τις αμείλικτες και αντιλαϊκές κοινωνικές πρακτικές και πολιτικές που επιβάλλονται, ως αποτέλεσμα της μεγάλης

αναδιαρθρωτικής επίθεσης του κεφαλαίου και του εκφυλισμού και της ενσωμάτωσης των εργατικών συνδικάτων, αποτέλεσμα της ιδεολογικής και πολιτικής ήττας του εργατικού κινήματος κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες.

Τα προσδιοριστικά χαρακτηριστικά του νέου σταδίου του καπιταλισμού, που περιγράφθηκαν πιο πάνω, θα πρέπει να αξιολογηθούν αναφορικά με την κλασική λενινιστική αντίληψη περί ιμπεριαλισμού. Από αυτή την άποψη, η αντίληψή μας περί ολοκληρωτικού καπιταλισμού δε θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως ακύρωση, αλλά μάλλον ως διαλεκτική υπέρβαση του ιμπεριαλιστικού σταδίου του καπιταλισμού. Με άλλα λόγια, ο ολοκληρωτικός καπιταλισμός διατηρεί τα θεμελιώδη γνωρίσματα του ιμπεριαλιστικού σταδίου, μαζί με τα προσφάτως αναδυόμενα, δομικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά. Το νέο στάδιο του καπιταλισμού δε συνεπάγεται σε καμία περίπτωση έναν ενοποιημένο και ειρηνικό κόσμο, απαλλαγμένο από αντιθέσεις (με την έννοια του υπερ-ιμπεριαλισμού). Τόσο η αντιπαλότητα όσο και η άνιση, αντιφατική αλληλεξάρτηση (ενότητα) αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία του σύγχρονου παγκόσμιου καπιταλισμού. Άρα θα πρέπει να περιμένουμε ότι η νέα εποχή θα χαρακτηρίζεται από εντατικοποιημένο διεθνή ανταγωνισμό, αστάθεια, ιδιαίτερα καταστροφικούς πολέμους και κρίσεις που μπορούν ταχύτατα να συμπεριλάβουν ένα μεγάλο αριθμό χωρών ή το σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας. Για να εξυπηρετήσει το μείζονα στόχο μιας «άνευ συνόρων ηγεμονίας επί της παγκόσμιας οικονομίας», ο ανερχόμενος «ιμπεριαλιστικός μιλιταρισμός χρησιμοποιεί κατά κανόνα μια μαζική επίδειξη βίας προκειμένου να επιβεβαιώσει την κυριαρχία του παγκόσμιου κεφαλαίου» (Wood 1999: 10). Τελικά είναι προφανές ότι ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός του αναδυόμενου σταδίου του ολοκληρωτικού καπιταλισμού δε βασίζεται σε μια αμιγώς οικονομική προσέγγιση, αλλά σε μια συνθετική προσέγγιση, που περιλαμβάνει τόσο τα κοινωνικοοικονομικά όσο και τα ιδεολογικά γνωρίσματα του σύγχρονου καπιταλισμού. Τέλος, είναι αξιοσημείωτο ότι, ενώ η οπισθοχώρηση της εργατικής τάξης συνεπάγεται ιδιαίτερα μειονεκτικές συνθήκες, και το πρόβλημα αυτό εντείνεται περαιτέρω εξαιτίας του χαρακτήρα και των πολιτικών του ολοκληρωτικού καπιταλισμού, η αυξανόμενη αστάθεια και οι κοινωνικές αντιθέσεις δημιουργούν, επίσης, νέες προοπτικές για την ανάπτυξη και διεθνοποίηση του επαναστατικού αγώνα.

3. Ο χαρακτήρας και οι προοπτικές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης

Τα κύρια αίτια τόσο της οικονομικής ολοκλήρωσης όσο και της άνισης ανάπτυξης σε διεθνές, καθώς και σε περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο, είναι το ελεύθερο διεθνές εμπόριο βάσει του απόλυτου πλεονεκτήματος και η ελεύθερη διεθνής κίνηση κεφαλαίων (βλ. Shaikh 1979-80). Η διεθνοποίηση της παραγωγής και του κεφαλαίου στο τρέχον στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει ενισχύσει αμφότερες τις τάσεις. Έτσι, η ανερχόμενη παγκοσμιοποίηση προσλαμβάνει έντονα περιφερειακό χαρακτήρα. Η Ε.Ο.Κ., και μετέπειτα η Ε.Ε., αποτελεί μια γεωγραφικά και ιστορικά συγκεκριμένη περίπτωση τέτοιου είδους μείζονος σημασίας περιφερειακής καπιταλιστικής ολοκλήρωσης. Στο πλαίσιο αυτό η Συνθήκη του Μάαστριχτ και η θεσμοθέτηση της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς, που επιτρέπει απεριόριστη κινητικότητα και απόλυτη εξουσία στο κεφάλαιο, έχουν επιτείνει την τάση ανισόμερης

ανάπτυξης. Επιπλέον, «με μόλις 10% του συνολικού προϊόντος της Ε.Ε. να εξάγεται, οι ανταγωνιστικές αντιπαλότητες στο εσωτερικό του ευρωπαϊκού καπιταλισμού... έχουν αναπόφευκτα ενταθεί» (Albo and Zuege 1999: 116). Αυτή η τάση, ωστόσο, καθώς και η διαδικασία ενοποίησης γενικότερα, προσδιορίζεται επίσης από όλους εκείνους τους παράγοντες που αφορούν τη θεσμική αναδιάρθρωση και διακυβέρνηση σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Όσον αφορά την κοινωνική αναδιάρθρωση και διακυβέρνηση στην Ευρώπη, ο Van Apeldoorn (1998) έχει πειστικά υποστηρίξει ότι, σε αντίθεση με την παραδοσιακή προσέγγιση των διεθνών σχέσεων και της ευρωπαϊκής ενοποίησης, που εστιάζεται στη θεσμική μορφή της ενοποίησης αυτής, εκείνο που έχει ζωτική σημασία είναι να αναλύσουμε το κοινωνικοοικονομικό περιεχόμενο του υποκείμενου «κοινωνικού σκοπού» της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Πέρα από το στενό εστιακό εύρος της παραδοσιακής προσέγγισης και μια συγκεκριμένη μεταβίβαση εθνικής κυριαρχίας από τα κράτη-μέλη προς ένα υπερεθνικό επίπεδο, που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, οδηγεί όλο και περισσότερο σε κρίση νομιμότητας, ο ευρωπαϊκός καπιταλισμός έχει δώσει χαρακτηριστικά πρωτεύουσα θέση στην αρνητική ενοποίηση (απελευθέρωση αγορών) έναντι της θετικής ενοποίησης (της οικοδόμησης υπερεθνικών θεσμών για την παροχή δημόσιων αγαθών). Πιο συγκεκριμένα, θα πρέπει να τονιστεί ότι, στο μέτρο που θεωρήθηκε πως η παγκόσμια οικονομική κρίση αποκάλυψε τις διαρθρωτικές αδυναμίες της ευρωπαϊκής οικονομίας, που την έκαναν να υστερεί των ανταγωνιστικών συνασπισμών της Ιαπωνίας και των ΗΠΑ, τόσο η νεομερκαντιστική προοπτική όσο και —πιο συγκεκριμένα— ο ευρωπαϊκός φεντεραλισμός προώθησαν την ευρωπαϊκή ενοποίηση ως μια αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη και εκμετάλλευση οικονομιών κλίμακας, προς ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας σε σχέση με τους κυριότερους άλλους ιμπεριαλιστικούς συνασπισμούς. Ωστόσο, αυτή η διαδικασία υπονομεύεται από την αυξανόμενη διεθνοποίηση και δια-διείσδυση του κεφαλαίου μεταξύ των τριών μεγαλύτερων ιμπεριαλιστικών συνασπισμών. Έτσι είναι συχνά ασαφές αν η ευρωπαϊκή ενοποίηση προτάθηκε ως ασπίδα κατά του εξωτερικού ανταγωνισμού ή ως πάτημα για την αυξανόμενη παγκοσμιοποίηση της παραγωγής και του κεφαλαίου.

Σύμφωνα με τον Van Apeldoorn (1998), κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών έχει εξελιχθεί μια διαπάλη μεταξύ τριών εναλλακτικών στρατηγικών σχετικά με το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής κοινωνικοοικονομικής διακυβέρνησης και το σκοπό της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Η πρώτη από αυτές τις στρατηγικές, ο νεομερκαντισμός, αντανάκλα τα συμφέροντα του κεφαλαίου (συχνά πολυεθνικών), που επί του παρόντος παράγει για την εσωτερική (ευρωπαϊκή) αγορά, αλλά ενδεχομένως να ενδιαφέρεται για την παγκοσμιοποίηση του πεδίου δράσης του. Εκφράζει έναν προστατευτικό τοπικισμό, και από τη σκοπιά αυτή προωθείται η ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς, προκειμένου να αξιοποιηθούν οι οικονομίες κλίμακας. Η δεύτερη στρατηγική, ο νεοφιλελευθερισμός, και η σχετική με αυτόν ιδεολογία, έχουν κατά κύριο λόγο διαδοθεί από κοινωνικές δυνάμεις που σχετίζονται με το παγκόσμιο χρηματοοικονομικό κεφάλαιο και τις βιομηχανικές πολυεθνικές με πραγματικά παγκόσμιο πεδίο δράσης. Η τρίτη (ντελορική) στρατηγική για μια σοσιαλδημοκρατική Ευρώπη είχε σκοπό την ενσωμάτωση των παραδόσεων της μικτής οικονομίας και της κοινωνικής προστασίας κατά των πιθανώς ολέθριων δυνάμεων της παγκοσμιοποίησης και του νεοφιλελευθερισμού. Εκφράστηκε κατά κύριο λόγο στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, που δεν ήταν

«απλώς έργο των μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά και των σοσιαλδημοκρατικών πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων... [και] περιείχε στοιχεία και των τριών προγραμμάτων, μολονότι μεροληπτούσε υπέρ του νεοφιλελεύθερου προγράμματος, καθώς το κεντρικό τμήμα της συνθήκης, η νομισματική ένωση, κατέληξε να αντανάκλα τη νεοφιλελεύθερη ορθόδοξη άποψη, εξαιτίας των κριτηρίων σύγκλισης» (Van Apeldoorn 1998: 30-31). Καθώς η αρχική υπεροχή του νεομερκαντισμού στα πλαίσια της πάλης μεταξύ των δύο στρατηγικών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 απέτυχε να αποδώσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, επικράτησε τελικά ο νεοφιλελευθερισμός. Στην πραγματικότητα αυτό που επικράτησε κατά την εξέλιξη της δεκαετίας του '90 ήταν ένας «ενσωματωμένος νεοφιλελευθερισμός», θεμελιωμένος στο συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο της Ευρώπης, ο οποίος ένωσε την διεθνοποιημένη ευρωπαϊκή αστική τάξη και εξέφραζε τα συλλογικά της συμφέροντα, ενώ, επίσης, είχε απήχηση προς τις υποτελείς τάξεις, εξασφαλίζοντας έτσι την επαρκή συγκατάθεσή τους. Κάτω από αυτή την προοπτική, η Λευκή Βίβλος του Ντελόρ (περί «Ανάπτυξης, Ανταγωνισμού και Απασχόλησης») αποτέλεσε σαφή αντανάκλαση της νέας συνεννόησης περί ανταγωνιστικότητας από πλευράς της ευρωπαϊκής καπιταλιστικής ελίτ. Ωστόσο, προς τα τέλη του αιώνα η μεταβολή στην ισορροπία των κοινωνικών δυνάμεων έχει τείνει προς μια υπέρβαση του «ενσωματωμένου» υπέρ ενός καθαρού νεοφιλελευθερισμού, με περαιτέρω κοινωνική απορρύθμιση και σαφή φιλελευθεροποίηση της οικονομίας.

Ως συνασπισμός η Ε.Ε. διέπεται από μια εσωτερική οικονομική και πολιτική ιεραρχία μεταξύ των διαφόρων εθνικών οικονομιών και κρατών. Πιο συγκεκριμένα, τόσο τα κριτήρια σύγκλισης του Μάαστριχτ όσο και η Ο.Ν.Ε., που μπορεί να θεωρηθεί ως «υπερεθνική θεσμοποίηση του νεοφιλελεύθερου δόγματος» (Van Apeldoorn 1998: 45), αντικατοπτρίζουν μια συγκεκριμένη επιτάχυνση της ολοκλήρωσης, που αποτέλεσε απάντηση στην κρίση και μέθοδο αντιμετώπισης του εξωτερικού ανταγωνισμού, εκφράζοντας τα συμφέροντα και τον κυρίαρχο ρόλο της Γερμανίας (βλ. Albo and Zuege 1999). Οι απαιτήσεις της Ο.Ν.Ε. και της Συνθήκης του Μάαστριχτ έχουν έντονες αποπληθωριστικές συνέπειες και η διαδικασία προσαρμογής θα επιβάλει ένα βαρύ κόστος στην εργατική τάξη των ευρωπαϊκών χωρών, ιδιαίτερα των λιγότερο αναπτυγμένων. Καθώς αυτή η διαδικασία προσαρμογής περιορίζει τις επιλογές μακροοικονομικής πολιτικής των κρατών μελών, η εντατικοποίηση της ανισόμερης ανάπτυξης θα δημιουργήσει μια τάση προς μεγαλύτερη αστάθεια και οικονομική απόκλιση, παρά σύγκλιση, γεννώντας, έτσι, κεντρόφυγες δυνάμεις (βλ. Carchedi 1997, 1999, Liodakis 1999α, Pelagidis 1997). Μέχρι στιγμής, η ακατάλληλη εφαρμογή και η ανεπαρκής χρηματοδότηση των οικονομικών και τεχνολογικών πολιτικών δεν έχουν εξασφαλίσει μια πραγματική οικονομική σύγκλιση. Με αυξανόμενη απόκλιση και κοινωνική αστάθεια, ίσως καταστεί απαραίτητη μια περαιτέρω «ενσωμάτωση» της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής, προκειμένου να εξασφαλιστεί η βιωσιμότητα του προγράμματος ολοκλήρωσης. Η έκβαση αυτών των αναπτυξιακών διαδικασιών είναι, βέβαια, ιδιαίτερα αβέβαιη.

Πέραν των διαρθρωτικών προβλημάτων που σκιαγραφήθηκαν πιο πάνω, η συνεχιζόμενη στασιμότητα του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, στα πλαίσια της μακράς καθοδικής πορείας, οδηγεί σε ακόμα μεγαλύτερη οικονομική λιτότητα και ανεργία, που αυξάνουν ολόένα περισσότερο το ρατσισμό και ενισχύουν τους μηχανισμούς πειθαρχίας και κοινωνικού ελέγχου, όπως η EUROPOL, η Σένγκεν κ.λπ. (βλ. Carchedi and Carchedi 1999). Έχει, επίσης,

προωθηθεί ένας τριμερής κοινωνικός κορπορατισμός, για να συντελέσει στη βελτίωση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας του ευρωπαϊκού κεφαλαίου. «Ο ανταγωνιστικός κορπορατισμός», ωστόσο, «που έχει προκύψει ως απάντηση στην ευρωπαϊκή στασιμότητα και ολοκλήρωση, έχει καταστεί το ιδιαίτερο ευρωπαϊκό μέσον για την εντατικοποίηση της εργασίας, τη διευκόλυνση της ταχύτατης προσαρμογής ή τη μετατόπιση των μεριδίων εισοδήματος από την εργασία προς το κεφάλαιο» (Albo and Zuege 1999: 117). Έτσι, με τη μακρά καθοδική πορεία, ο ευρωπαϊκός κορπορατισμός χάνει αρκετή από τη λάμψη και τη βιωσιμότητά του ως υπόδειγμα σοσιαλδημοκρατικής στρατηγικής. Οι προοπτικές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης καθίστανται όλο και πιο ασαφείς στα πλαίσια του ολοκληρωτικού παγκόσμιου καπιταλισμού. Μολονότι ούτε η Ε.Ε. (και η Γερμανία) ούτε η Ιαπωνία, ή οποιαδήποτε άλλη δύναμη, δείχνει διατεθειμένη ή ικανή να αμφισβητήσει τη στρατηγική υπεροχή του αμερικανικού ιμπεριαλισμού, και το σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας φαίνεται ενοποιημένο και καθυποταγμένο υπό την αιγίδα των ΗΠΑ, η σχετική αυτονομία των περιφερειακών ενώσεων, όπως η Ε.Ε., μπορεί πιθανώς να υπονομεύσει αυτή την προφανή ενότητα και να προκαλέσει, ανά πάσα στιγμή, μια ανοιχτή και βίαιη αντιπαλότητα μεταξύ των μεγάλων καπιταλιστικών δυνάμεων του κόσμου.

Από αυτή την άποψη, η πολιτική διεύθυνσης της Ε.Ε. έχει ζωτική σημασία, στο μέτρο που θα εξασφαλίσει περαιτέρω οικονομίες κλίμακας και θα ενισχύσει την ανταγωνιστικότητα, καθώς και την οικονομική και κοινωνική βάση έναντι των υπόλοιπων μεγάλων ιμπεριαλιστικών συνασπισμών. Ωστόσο, αντί να αναπτύσσει μια περιεκτική στρατηγική για τη μεταμόρφωση και ενοποίηση των χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, η Ε.Ε. δείχνει μέχρι στιγμής να ενδιαφέρεται μάλλον για την επέκταση των αγορών στις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ (βλ. Holman 1999). Η προσαρμογή και ενοποίηση των χωρών αυτών στο πλαίσιο της Ε.Ε. αποτελεί, φυσικά, ιδιαίτερα περίπλοκη διαδικασία, που απαιτεί στενότερη εξέταση τόσο των εσωτερικών μεταβολών στις χώρες αυτές (βλ., ειδικότερα, Liodakis 2000, 1999β) όσο των ευρωπαϊκών και διεθνών πολιτικών, καθώς και των αντιφατικών τάσεων στα πλαίσια του αναδυόμενου νέου σταδίου του παγκόσμιου καπιταλισμού.

Από την ανάλυση που προηγήθηκε, αλλά και τις υπάρχουσες ενδείξεις, προκύπτει ότι, ο χαρακτήρας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και οι νομοτέλειες της ραγδαία διεθνοποιούμενης καπιταλιστικής συσσώρευσης θα επιτείνουν μελλοντικά, ακόμα περισσότερο, τις τάσεις ανισόμερης ανάπτυξης και θα αναπτύξουν, τόσο στις υπό ένταξη χώρες όσο και στο εσωτερικό της Ε.Ε., και ιδιαίτερα στην κοινοτική περιφέρεια, παραγωγικές δομές εξαγωγικά προσανατολισμένες, που θα συνεπάγονται μια έντονη εξάρτηση από εισαγωγές, ακόμα εντονότερες ανταγωνιστικές πιέσεις, χαμηλούς μισθούς, μακρά και εντατικά ωράρια εργασίας, υπερεκμετάλλευση των εργαζομένων και υψηλά ποσοστά βιομηχανικών ατυχημάτων, ληλασία των φυσικών όρων και υποβάθμιση του περιβάλλοντος.

Βιβλιογραφία

- Albo G. and A. Zuege (1999), «European Capitalism Today: Between the Euro and the Third Way», *Monthly Review*, 51 (3): 100-119.

- Bina C. and Yaghmaian B. (1991), «Post-war Global Accumulation and the Transnationalisation of Capital», *Capital & Class*, No 43.
- Brenner R. (1998), «The Economics of Global Turbulence», *New Left Review*, No 229.
- Bryan D. (1995), *The Chaise Across the Globe: International Accumulation and the Contradictions for Nation States*, Boulder: Westview Press.
- Burbach R. and W. Robinson (1999), «The Fin De Siecle Debate: Globalization as Epochal Shift», *Science & Society*, 63 (1): 10-39.
- Carchedi G. (1997), «The EMU, Monetary Crises, and the Single European Currency», *Capital & Class*, No 63.
- (1999), «Capitalist Globalization and Economic and Monetary Union». In A. Vlachou (ed.) *Contemporary Economic Theory: Radical Critiques of Neoliberalism*, London: Macmillan.
- Carchedi B. and G. Carchedi (1999), «Contradictions of European Integration», *Capital & Class*, No 67.
- Gordon D. (1988), «The Global Economy: New Edifice or Crumbling Foundations?», *New Left Review (NLR)*, No 168.
- Habermas J. (1999), «The European Nation-State and the Pressures of Globalization», *NLR*, No 235.
- Hansen L. and M. Williams (1999), «The Myths of Europe: Legitimacy, Community and the "Crisis" of the EU», *Journal of Common Market Studies*, 37 (2): 233-49.
- Hirst P. and Thompson G. (1992), «The problem of "globalization": international economic relations, national economic management and the formation of trading blocs», *Economy and Society*, 21 (4): 357-396.
- Holloway J. (1994), «Global Capital and the National State», *Capital & Class*, No 52.
- Holman O. (1998), «Integrating Eastern Europe: EU Expansion and the Double Transformation in Poland, the Czech Republic, and Hungary», *International Journal of Political Economy*, 28 (2): 12-43.
- Lenin V. I. (1974), *Imperialism: The highest stage of capitalism*, New York: International Publishers.
- Λυοδάκης Γ. (1999α), «Συζήτηση» [στο Carchedi 1999]. Στο Α. Βλάχου (επιμ.), *Σύγχρονη Οικονομική Θεωρία: Ριζοσπαστικές κριτικές του νεοφιλελευθερισμού*, Αθήνα: Γ. Δαρδανός - Τυπωθήτω.
- Liodakis G. (1999β), «European Integration and the Transition of the Central and East European Countries in the Emerging New Stage of Totalitarian Capitalism». Presented at the International Conference: «European Integration and Economies in Transition», University of the Aegean, Chios, Dec. 16-18, 1999.
- (2000), «The Political Economy of the Transition and the Transformation Crisis in Eastern Europe», *East-West Journal of Economic Issues*, (...).
- McNally D. (1999α), «Turbulence in the World Economy», *Monthly Review*, 51 (2): 38-52.
- (1999β), «The Present as History: Thoughts on Capitalism at the Millennium», *Monthly Review*, 51 (3): 134-145.
- Μηλιός Γ. (1997), *Θεωρίες για τον Παγκόσμιο Καπιταλισμό*, Αθήνα: Κριτική.
- Moran J. (1998), «The Dynamics of Class Politics and National Economies in Globalisation: The Marginalisation of the Unacceptable?», *Capital & Class*, No 66.
- Patnaik P. (1999), «Capitalism in Asia at the End of the Millennium», *Monthly Review*, 51 (3): 53-70.
- Pelagidis Th. (1997), «Divergent real economies in Europe», *Economy and Society*, 26 (4): 546-559.
- Scherrer C. (1994), «Industrial Policy Internationalism: Maintaining the commitment to a liberal world market order», *Socialist Review*, 23 (4): 79-98.
- Shaikh A. (1979-80), «Foreign Trade and the Law of Value», *Science & Society*, 43 (3), 44 (1).
- Shaw M. (1997), «The state of globalization: towards a theory of state transformation», *Review of International Political Economy*, 4 (3): 497-513.
- Siegel T. (1984), «Politics and Economics in the Capitalist World Market: Methodological Problems of Marxist Analysis», *International Journal of Sociology*, 14 (1).
- Smith A. (1992), «National identity and the idea of European unity», *International Affairs*, 68 (1): 55-76.
- Van Apeldoorn B. (1998), «Transnationalization and the Restructuring of Europe's Socioeconomic Order: Social Forces in the Construction of "Embedded Neoliberalism"», *International Journal of Political Economy*, 28 (1): 12-53.
- Weiss L. (1998), «Globalization and the myth of the powerless state», *New Left Review*, No 225.
- Wood Meiksins E. (1999), «Unhappy Families: Global Capitalism in a World of Nation-States», *Monthly Review*, 51 (3): 1-12.
- Yaghmaian B. (1998), «Globalization and the State: The Political Economy of Global Accumulation and Its Emerging Mode of Regulation», *Science & Society*, 62 (2): 241-265.